

Bevezető

Mai korunk tele van súlyos ellentmondásokkal. Az urbanizáció negatív következményei, a természeti környezet veszélyeztetettsége, az élővilág diverzitásának csökkenése, az emberi kapcsolatok elszemélytelenedése, a szolidaritás és a kooperáció csökkenése, a szociális különbségek növekedése, marginalizált helyzetbe került emberek tömegei, az emberi képességeket gazdagító munkák korlátozott köre, a személyiség sokféleségét figyelembevevő oktatás ritka volta, a családi kapcsolatok fájdalmas sérülései... Szinte nincs olyan ember, akinek az életét mindez ne érintené. A változtatás fontosságát, szükségességét mindenki érzi. De mit is tehet érte? Könyvünk olyan emberek példáját mutatja be, akik mind-mind a maguk módján és eszközeivel, mindennapi életükkel, munkájukkal, attitűdjükkel, hitjükkel, hivatástudatukkal keresnek választ ezekre a kérdésekre. A tanult tehetetlenséggel szemben, az „én úgysem tehetek semmit” csalódottsága helyett a „belülről vezérelt” emberek útját követve próbálják megformálni életüket és környezetük életét. Felemelő és lelkesítő példák. A könyv több mint 200 interjú tapasztalatait összesíti, videó-interjúkat tartalmazó mellékletében pedig közvetlenül is megnézhetjük mintegy húsz interjú részleteit.

Ahány ember, annyiféle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s ily módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összemberi tudássá, a folyamatosan bővülő összemberi tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak. Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt metarendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang

1 Minderről bővebben lásd Kapitány—Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss—Heltai (2010) is.

minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy melyek az uralkodó (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok alkotta „mainstream” számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a haszonelvvel, a versenyszemlélyel, a piac, illetve a pénzgazdaság preferenciájával, az individualizmussal, a siker kultuszával szokták jellemezni – s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek –, amikor a modern piacgazdaság térhódítása, illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egyfajta hedonisztikus élvezetkultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a teljesítményelv preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi.) A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző érté-

2 Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány–Kapitány (1983), Kapitány–Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998), Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

3 Weber (1982), Weber (1987).

kek, világképelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívvá.⁴)

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az *ezen elvek* alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek, hogy számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így *az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is.*)

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására.* Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream

4 Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég, ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különtségnek számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstreamszemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott, és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példákból az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény.) Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselétévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média hozott létre, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének – például a kultúrának – gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavarába, az egyoldalú sikerkultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálásába, frusztrációjába torkollik.)

Mínthogy társadalmirendszer-, társadalmiformáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel *A szellemi termelési mód* című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellet igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségkívül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Mínthogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására.) Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstreamjellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

5 Kapitány–Kapitány (2013/b).

6 Mínthogy az is gyakran előfordul, hogy egy, korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlatitípus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

7 Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenyelv vagy a haszonelv, csak – ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor – nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalmelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne süllyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann effektusnak)⁸ örvényébe. Könyvünk célja nem több mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

A könyv anyagát szolgáltató kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el (az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató, kb. egyórás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukción az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz- és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút a mellékletben közölt (lásd ott) interjúvázlat szempontjai szerint (illetve az interjú végén – az ún. hólabdamódszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre)*. Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltáráshoz. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőkkel. A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak egyik vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős

8 Noëlle-Neumann (1984).

minta⁹ *ebből a szempontból* eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstreamhatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének.)

Köszönjük A. Gergely Andrásnak és Fiáth Titanillának hogy értékes megjegyzéseikkel segítették a könyvben kifejtettek továbbgondolását, A. Gergely Andrásnak külön köszönjük sokirányú lektori és szerkesztői javaslatait, s köszönetet mondunk Hoppál Mihálynak is támogató lektori véleményéért. Köszönet mindazon interjúalanyunknak, akik bizalmukkal megtisztelték az interjúk készítőit, még inkább azoknak, akik vállalták e könyv nyilvánosságát és hozzájárultak, hogy a videointerjúkat tartalmazó mellékletben¹⁰ a könyv olvasói személyesen is megismerkedhessenek életük példájával. S köszönet az interjúk készítőinek, hogy interjúalanyaik kiválasztásával ennyi értékes életpéldát tártak az olvasók elé.

9 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

10 Köszönetet mondunk Solti Andreának, a PPKE szociológia szakos (MA) hallgatójának, aki közreműködött a könyv videointerjúkat tartalmazó mellékletének kivitelezésében, továbbá a 20. század hangja archívum és kutató műhelynek, ahol a kutatás anyagából 63 videointerjú került digitalizált formában elhelyezésre. A kötethez kapcsolódó videók webcíme: <http://tinyurl.com/mh62lvf>.